

Маслов Ю. К., ДЗ «ІНПУ ім. К. Д. Ушинського»

ІДЕОЛОГІЧНЕ ПІДГРУНТЯ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В СИСТЕМІ ВЛАДИ КРАЇН ЦСЄ: ПОЛІТИЧНИЙ ТА ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТИ

Стаття присвячена дослідженню економічних та політичних аспектів ідеологічного підґрунтя системних трансформацій в системі влади та економічного життя країн Центральної та Східної Європи. Визначено неоліберальну спрямованість даних трансформаційних процесів, що уособилися у вигляді Копенгагенських критеріїв політичного розвитку та концепції економічних трансформацій під назвою «Вашингтонський консенсус». Проте практика запровадження таких реформ в країнах зазначеної групи не довела універсального характеру згаданих реформ, а навпроти засвідчила неспроможність неолібералізму як ідеологічної доктрини політичних трансформацій в постсоціалістичних країнах.

Для країн Східної та Центральної Європи 2014 рік став роком 25-річчя оксамитових революцій, що призвели до падіння комунізму та які Хабермас назвав «революціями оздоровлення», оскільки жителі цих країн намагалися наздогнати те, що в ліберально-демократичних державах Західної Європи вже давно стало реальністю. Ідеї політичного плюралізму, падіння єдиної правлячої партії, захист прав особистості та верховенство права стали центральними ідеями революційних перетворень. Звісно, падіння комунізму кардинально змінило ідеологічну картину, оскільки головний суперник ліберальної демократії просто зник зі світової арени, ознаменувавши початок ери неолібералізму як безальтернативного варіанту розвитку, про який говорив в своїх роботах Ф. Фукуяма.

У сучасній науковій літературі проблеми визначення місця та ролі ідеології в суспільному і державному житті досліджувалися в працях Л. Бараданга, І. Боббіо, Б. Веккіо, Ф. Воткінса, Є. Гідденса, Д. Інгерсола, О. Лемберга, Н. Лумана, Д. Макленнона, Р. Макрідіса, С. Московичі, П. Окоїна, Дж. Паломбара, Дж. Племінеца, М. Ріджея, М. Рокича, Л. Саржента, Дж. Сатторі, М. Селігера, Дж. Шварцмантеля, Л. Фойера, Ф. Фюре та ін. Серед вітчизняних авторів, які опікувалися питаннями взаємодії ідеології та політики, а також ідеологічних засад функціонування та реформування економіки слід відмітити роботи Н. Гедікової, В. Заблоцького, М. Зверякова, В.Ковтун, А. Колодій, І. Кресіної, В. Лаги, М. Михальченко, Г. Музиченко, М. Розумного, І. Смагіна та ін. В той же час, питання ідеологічного підґрунтя інституціональних перетворень в країнах Центральної та Східної Європи, є недостатньо вивченим.

Дана стаття має на меті визначити політичні та економічні аспекти ідеологічної складової трансформаційних процесів в системі влади та економічній сфері життєдіяльності країн Центральної та Східної Європи, що мали місце після падіння комуністичних режимів та спрямовувалися на побудову сучасної країни – члена Європейської спільноти.

Ральф Дарендорф в своїй роботі «У пошуках нового устрою» [1] так описує ті ідеали демократії, яких прагнули досягти країни ЦСЄ на початку свого транзиту: по-перше, демократія повинна дозволити позбавитись урядів без кровопролиття. Вона дає змогу проводити зміни, змінюючи можновладців. По-друге, демократія створює форум для постійного контролю за можновладцями. Закони, які вони створюють, підлягають ретельній перевірці у парламенті. Всі дії владних осіб мають противагу – і це не тільки контраргументи, а також інституціонально закріплений метод стримувань та противаг. По-третє, демократія дає можливість виборцям, громадянам вносити до політичного процесу свої інтереси та переваги. Це відбувається безпосередньо під час виборів, а також передусім не напряму – шляхом проведення дебатів серед депутатів. Парламент представляє народ [Див.: 1, 75]. Для того, щоб виконати ці три завдання, демократія мусить бути закріплена в ліберальному устрої.

Загальновідомо, що в країнах з гарною якістю інститутів (низькою корупцією, високим рівнем правопорядку і здоровим інвестиційним кліматом) демократизація благотворно впливає на інституційне будівництво і економічне зростання, а в країнах зі слабкими інститутами - тягне за собою їх подальше ослаблення і підриває економічне зростання.

Якщо співвідносити поняття «лібералізм» і «демократія», то з'ясовується, що Європа спочатку була ліберальною і тільки потім демократичною. У XIX ст. у європейських державах права особистості і фірм були в основному забезпечені, хоча демократичними ці країни назвати було не можна. На рубежі XIX ст. і XX ст. більше половини дорослого населення Європи не мали права голосу через цензів осілості і майнових обмежень.

Протягом перших років незалежності стали періодом впровадження цих моделей в новоутворених країнах Центральної та Східної Європи. Економісти країн «старої Європи» їздили до столиць новоутворених країн, щоб запровадити там модель економічного розвитку, яку деякі називають Вашингтонським консенсусом, тобто модель капіталізму, представлену Світовим банком і Міжнародним валютним фондом. За ними політологи і політики прагнули запровадити до конституцій Вестмінстерську модель до устроїв.

Ринкова економіка і демократичний режим мають певні спільні ознаки. Обидва є проектами невідомого, які покладаються на спроби і помилки, а не на планування та «доброзичливих» диктаторів. Тому обидва зростають на тому ж самому ґрунті. «І все-таки,- вказує Р. Дарендорф, - тут маємо два варіанти. Один з них, який стосується великих помилок у багатьох нових демократіях, полягає в очікуванні того, що політична демократія створить, необхідний, автоматично економічний добробут. Насправді це не так. Обидва вони потребують власних зусиль. Той, хто плутає у своїх очікуваннях, легко може втратити і те, і те: оскільки економіка не процвітає, відмовляються і від демократії» [1, 76].

Саме останню тезу Р. Дарендорфа засвідчив досвід більшості країн пострадянського простору. Дослідники впливу демократії на економічне зростання в країнах ЦСЄ зазначають: навряд чи можна вважати простим збігом той факт, що практично всі країни успішного наздоганяючого розвитку або відклали демократизацію до досягнення достатньо високого рівня добробуту, або практикували «півторапартійною» (велика правляча партія і кілька маленьких опозиційних партій, які не мають реальних шансів прийти до влади). Таким чином, вважають учені, швидке введення демократії в країнах із слабким правопорядком може бути пов'язане з безліччю негативних економічних і соціальних наслідків [5].

Сама по собі ліберальна ідея підкупає своєю принадною простотою. Саме уявна простота її основних постулатів, а також зримі економічні успіхи початку 90-х років в розвинутих країнах, де панувала неоліберальна ідеологія, стали істотною причиною її некритичного запозичення.

Вважалося, що лібералізація цін і свобода вибору економічної діяльності повинні були збалансувати ринки за рахунок встановлення рівноваги між попитом і пропозицією. Але це лише перший крок. Наступний крок - приватизація, яка повинна була зорієнтувати дії підприємців на виробництво тих товарів, на які існував великий незадоволений попит, а значить - і на більш прибуткове інвестування приватного капіталу. З часом це повинно було спричинити за собою структурні зміни в промисловості та привести обсяги виробництва товарів у відповідність з ринковим попитом.

На думку реформаторів, відкритість економіки повинна була полегшити для ринків встановлення рівноважних цін, а також сприяти інтеграції вітчизняних підприємств у міжнародне конкурентний простір.

Замість цього з'явилися зворотні тенденції: посилення монополізму та відкритість економіки. Входження в світове ринкове господарство виявило непристосованість переважної частини вітчизняних підприємств до міжнародної конкуренції - ні організаційно, ні технологічно. Номенклатура і якість, а також цінові параметри не відповідали світовим стандартам [Див.: 2].

В контексті дослідження загальних реформ в межах пострадянських країн, необхідно зазначити, що їх загальний контекст, ідеологію визначають самі держави, однак, дуже суттєвим чинником, який безпосередньо впливає на контекст реформ є «допомога» світових організацій на шляху до визначення. Проведення реформ завжди вимагає значних фінансових ресурсів, яких в новоутворених країнах не вистачало, отже, Світовий банк та міжнародний валютний банк активно втручався в державну політику новоутворених країн, пропонуючи їм свій варіант реформ. Ідеологічним підґрунтям таких реформ була концепція неолібералізму, що покладено в основу програми реформ від Світового банку та Міжнародного валютного фонду під назвою «Вашингтонський консенсус».

Нагадаємо, що лібералізм - це теорія і практика реформ, яка надихає світ уже протягом двох століть. Витоки його сягають англійської буржуазної революції XVII ст., згодом він поширився у багатьох країнах на зорі американської і французької революцій XVIII ст. і домінував майже увесь період XIX ст., зазнаючи серйозних змін. Одні вважають, що лібералізм поступився місцем соціалізму і дозволив соціалістичним ідеям себе видозмінити. Інші вважають соціальні перетворення другої половини XIX і XX ст. досягненням нового лібералізму. Зараз інтерес до лібералізму знову відроджується.

У цьому ж руслі можна сказати і про «Вашингтонський консенсус», який був задуманий як ліберальне «керівництво для технократів від

політики». Як набір рекомендацій, він спирається на уявлення про автономно діючий уряд, що використовує «вікна можливостей», які відкриваються. Надзвичайно ефективно їх використали країни Центральної Європи, що асоціюється, перш за все, з ефективною реалізацією програм приватизації і з їх макроекономічною стабілізацією.

У 1989 р. американський економіст Дж. Вільямсом виступив з основною доповіддю «Що мав на увазі Вашингтон під реформою політики», яка містила в собі так званий «Вашингтонський консенсус» – список, що включав перелік з десяти рекомендацій з проведення реформ. Серед них:

1. Фіскальна дисципліна.
2. Пріоритети державних витрат.
3. Податкова реформа.
4. Фінансова лібералізація.
5. Обмінний курс.
6. Лібералізація зовнішньої торгівлі.
7. Прямі іноземні інвестиції.
8. Приватизація.
9. Дерегулювання.
10. Захист прав власності.

Використання пакету рекомендацій, передбачених Вашингтонським консенсусом, у країнах, які здійснювали посткомуністичну трансформацію, мало різні наслідки.

Якщо взяти перших п'ять принципів, то навряд чи хто буде заперечувати, що вони є основою забезпечення макроекономічної стабільності. Без їх дотримання у віддаленій перспективі функціонування ринкового господарства неможливе. Постійне ігнорування ними в окремих країнах призвело до неправильної траєкторії розвитку і, у кінцевому рахунку, до нагромадження заборгованості, розплутувати яку доводиться за допомогою МВФ і Світового банку. Тому вимоги монетаристів (неолібералів) стосовно дотримання цих основоположних принципів ринкового господарства - не що інше, як заклик до дотримання елементарних «правил внутрігосподарського обліку».

Економіка - це надзвичайно чутливий організм, проте повернення до розумної у довготривалому плані єдиної можливої макроекономічної політики ще не вирішує проблем розвитку цих країн, які обп্লутані боргами. Нововведення завжди породжують складні проблеми, перед якими важливо вистояти. Це ж сталося і з уведенням п'яти перших принципів «Вашингтонського консенсусу» у посткомуністичних країнах. Найбільш рушійною стала миттєва лібералізація цін, але там, де вистояли проти цього (Польща, Чехія, Словаччина), отримали

позитивний результат, а де почали повертатися до «часткового» регулювання (країни СНД) - результати зовсім інші. Дж. Стігліц назвав це явище «зміщенням інститутів економічної політики з її цілями».

Безсумнівно, до проракунків МВФ і Світового банку, які стали в трансформаційний період виразниками політики монетаризму, можна віднести вчасне нерозпізнання МВФ і Світовим банком різночасності негативних і позитивних наслідків прогнозованої політики і тих соціальних ускладнень, які випливають із неї. Спроба пом'якшити цей процес з боку міжнародних фінансових організацій тільки частково вирішила проблеми за рахунок програм соціальної допомоги.

Проте не слід перекладати відповідальність за таку ситуацію на програми структурних перетворень - рахунок у такому разі потрібно пред'являти політикам. Відсутність чіткого роз'яснення, яке породило помилкову думку багатьох керівників урядів країн із трансформаційною економікою, що реалізації згаданих п'яти принципів «Вашингтонського консенсусу» достатньо для того, щоб вивести економічно відсталі країни на шлях нормального зростання і розвитку. Формуються лише абсолютно необхідні передумови для появи таких умов.

Із реального досвіду перетворень видно, що модель «Вашингтонського консенсусу» надто нестабільна за своєю природою, тому що втілити на практиці автономно діючий уряд технократів надто важко. Навіть якщо виникли для цього передумови, період напіврозпаду такого уряду був дуже малим, оскільки він опинився в ситуації славнозвісного «вікна можливостей», яка в країнах Центральної та Східної Європи не переживала одного року.

Модель реформ під назвою «Вашингтонський консенсус» була покладено в основу формування принципів національних концепцій трансформацій (1990 р. - «План Л. Бальцеровича» у Польщі, 1991 р. - «План Клауса» в Чехословаччині і т.д.). Успіхи ринкових перетворень у цих країнах призвели до формування широкої і довгострокової суспільної підтримки перетворень («консенсус в ім'я реформ»).

На пострадянському просторі успішно вдалося провести неоліберальні реформи відповідно до рекомендацій Вашингтонського консенсусу в країнах Прибалтики, що забезпечило їм швидку інтеграцію в євроатлантичні структури: НАТО, ЄС. Політичні еліти країн Прибалтики на початку 90-их років обрали твердий курс на проведення неоліберальних реформ і євроінтеграцію. Навколо цього курсу не було глибоких розбіжностей (так як в Україні) між елітами з різними ідеологічними орієнтаціями. Політичні еліти прибалтійських країн, на відміну від політичних еліт інших країн пострадянського простору, мали перевагу в тому, що вони перебували у більш тісному

контакті з європейськими елітами і виховувалися на європейських культурних цінностях, здебільшого німецько-скандинавського (північного) типу [Див.: 6].

Серед цих країн особливо слід виділити Естонію, політична еліта якої найбільш швидко, послідовно і синхронно здійснила неоліберальні реформи. Така ефективна політика у сфері проведення неоліберальних реформ дозволила Естонії створити міцний фундамент для сталого економічного розвитку (навіть економічна криза 2008-го року менш негативно позначилася на її економічному розвитку, ніж це спостерігалось в інших країнах). Натомість багато країн, у тому числі і Україна, не змогли забезпечити успішну посткомуністичну трансформацію з позицій неоліберальної парадигми.

Причини невдалої трансформації в багатьох посткомуністичних країнах слід шукати як у хибності окремих положень Вашингтонського консенсусу, так і у цивілізаційній якості функціонуючих політичних та економічних інститутів і культурній якості політичних еліт.

У 1998 р. відомий англійський економіст Джон Грей опублікував статтю в лондонській газеті «Гардіан», в якій він різко критикує уряди США і Великобританії за проведену ними політику «ринкових реформ» в Росії і країнах Азії. Він підкреслює, що саме ця політика «несе в собі хворобу всьому світу» - глобальну валютно-фінансову катастрофу. Плодами політики «реформ» з'явилися, на думку Грея, скорочення виробництва в 2 рази проти 1991 року і перехід на бартер значної частини економіки [Див.: 4].

Визнаючи поразку своєї концепції реформ, один з ідеологів її Джеймс Кеннет Гелбрейт зазначає: «Доктрина, відома під назвою «Вашингтонський консенсус», була за своїм характером певним символом віри глобалізації. У ній відбилися впевненість у тому, що ринки діють ефективно, що відсутня потреба в їх управлінні з боку держави, що між бідними і багатими не існує конфліктних інтересів, що справи йдуть найкращим чином, якщо в них не втручатися ... Насправді ж вірно те, що бідні, тобто переважна частина населення більшості країн світу, повинні щодня харчуватися. Доброю буде та політика, яка гарантує, що вони зможуть це робити, при цьому постійно має забезпечуватися поліпшення раціону харчування, житлових умов, системи охорони здоров'я, інших матеріальних умов життя. Погана та політика, яка прямо або побічно провокує нестабільність, створює проблему зі споживанням продуктів харчування з міркувань ефективності або лібералізму або навіть свободи. Прагнення до конкуренції, дерегулювання, приватизації і відкритих ринків капіталу в дійсності підірвало економічні перспективи багатьох мільйонів найбідніших

людей в світі. Так що така політика - просто наївна й неправомірна кампанія. Вона по-справжньому загрожує безпеці та стабільності у світі, оскільки підриває основи забезпечення самих себе хлібом насущним ...» [Цит. за: 3].

На думку широкого кола експертів з багатьох країн світу світова криза 2009 року, де-факто, ліквідувала «Вашингтонський консенсус». У травні 2004 року Лондонським центром міжнародної політики була опублікована доповідь під назвою «Пекінський консенсус», в якій мова йшла не тільки про ефективність китайського досвіду. Якщо «Вашингтонський консенсус» на думку авторів, «ошчасливив тільки банкірів», то «пекінський консенсус» працює в інтересах простих людей. Його мета - зростання при збереженні незалежності; відмітні риси - «рішуче прагнення до інновацій та експериментів» (спеціальні економічні зони), «захист державних кордонів і інтересів», «накопичення інструментів асиметричної сили» (у вигляді потужних валютних резервів).

Отже, проведений аналіз економічних та політичних аспектів масштабних трансформацій в системі влади та управління економічною сферою життєдіяльності суспільства в країнах посткомуністичного табору, до яких справедливо відносять країни Центральної та Східної Європи, свідчить про домінування ідей неолібералізму як економічної доктрини економічного зростання та ліберальної демократії як концепції політичних трансформацій та побудови нових владних інститутів в зазначеній групі країн.

Орієнтири політичного розвитку країн третьої хвилі демократизації вміщувалися в концепції політичних реформ, запропонованих Європейським Союзом в якості обов'язкових умов вступу до співдружності. Це отримало назву Копенгагенських критеріїв.

Економічна складова трансформаційних процесів повністю відповідає класичним програмним пунктам неолібералізму та знайшла свого втілення в програмі Світового банку та МВФ під назвою «Вашингтонський консенсус».

Необхідно зазначити, що і політичні, і економічні реформи пропонувалися всім країнам Центральної та Східної Європи однакові, однак кожна з країн йшла своїм шляхом. Незважаючи на те, що для більшості країн ЦВЕ запропоновані на основі неолібералізму реформи сприяли масштабній трансформації та призвели до формування ринкової економіки та на її основі побудови демократії, однак, сам «Вашингтонський консенсус» зазнав значної критики і втратив свою привабливість для інших країн світу як «рецепт» вдалих політико-економічних перетворень.

Бібліографічний список:

1. Дарендорф Р. У пошуках нового устрою : Лекції на тему політики свободи у XXI ст. / Р. Дарендорф ; [пер. з нім. А. Орган]. – К. : Вид дім «Киево-Могилянська академія», 2006. – 109 с.
2. Маслов О. Ю. Конкуренція глобальних проектів : «Вашингтонський консенсус» vs «Пекинский консенсус» [Електронний ресурс] / Олег Юрьевич Маслов. – Режим доступу: <http://www.polit.nnov.ru/2009/01/06/gistpewashproj2/>.
3. Муранівський Т. В. «Вашингтонський консенсус» / Т. В. Муранівський // *Економічна газета*. – 1999. – № 50.
4. Музиченко Г. В. Концептуалізація державної політики країн пострадянського простору в умовах глобалізаційних змін : монографія / Г. В. Музиченко. – Одеса : Друкарський дім, 2012. – 394 с.
5. Полтерович В. М. Демократизация и экономический рост / В. М. Полтерович, В. В. Попов // *Общественные науки и современность*. – 2007. – № 2. – С. 12 - 24.
6. Рутар С. М. Україна в контексті посткомуністичних трансформацій [Електронний ресурс] / С. М. Рутар. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Vlca_Gum/2011_10/53.pdf

Стаття посвячена изучению экономических и политических аспектов идеологических основ системных трансформаций в системе власти и экономической жизни стран Центральной и Восточной Европы. Установлено неолиберальную направленность указанных трансформационных процессов, которые нашли воплощение в виде Копенгагенских критериев политического развития и концепции экономических трансформаций под именем «Вашингтонский консенсус». Однако практика реализации этих реформ в странах указанной группы не засвидетельствовала универсальный характер проведенных реформ, а наоборот, указала на неспособность неолиберализма выступать в качестве идеологически обоснованной доктрины политических трансформаций в постсоциалистических странах.

Article examines the economic and political aspects of the ideological basis of the system transformation in the power system and the economic life of the countries of Central and Eastern Europe. Installs the neoliberal orientation of pointed transformation processes that are embodied in the form of the Copenhagen criteria for political development and economic transformation concept called «Washington Consensus». However, the practice of implementing these reforms in the countries of this group have not witnessed the universal nature of the reforms, but rather pointed to the failure of neoliberalism act as ideologically sound doctrine of political transformations in post-socialist countries.